

Етнос і мова – нерозривне ціле. Загальновідомим є факт, що народ живе доти, доки жива його мова. Вона є найважливішим засобом ідентифікації будь-якої етнічної спільноти, інструментарієм усвідомлення своєї приналежності до неї, і, навіть більше того, є однією з найнеобхідніших умов виникнення етносу, його існування й подальшого розвитку.

Повноцінне ж вивчення мови неможливе сьогодні без етнографії. Без даних цієї науки лінгвіст не може правильно пояснити значення окремих слів та виразів, що стосуються побуту, матеріальної й духовної культури, і правильно розкрити їх етимологію. Етнограф же в свою чергу не може без мовних фактів простежити розвиток культури народу, зміни в побуті, історико-культурні зв'язки між народами. Тісний зв'язок мовознавства з етнографією зумовив виникнення окремої науки – етнолінгвістики. Вона вивчає мову в її відношенні до культури, а також взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні й еволюції мови (вплив на її структуру вірувань, звичаїв, побуту, загалом культури народу тощо).

Зародження етнолінгвістики справедливо пов'язують із лінгвістичними ідеями німецьких мовознавців Йогана-Готфріда Гердера, Вільгельма фон Гумбольдта й нашого земляка Олександра Потебні, проте становлення її як напрямку і певного підходу до вивчення мови крізь призму духовної і матеріальної культури народу пов'язане з іменами американських учених – Франца Боаса, Едуарда Сепіра, Беджамена Уорфа. Що ж до етнічних районів України, то найкраще досліджена в етнолінгвістичному та етнографічному плані територія Полісся [1, 4, 11, 15, 16, 17]. І це далеко не повний перелік праць, присвячених цьому регіонові. Відносно непогано досліджені в етнолінгвістичному аспекті гуцульські говірки [5, 22]. Певною мірою в цьому ракурсі представлені й східнослобожанські та степові говірки, вивчення яких помітно активізувалося в останні десятиліття [6, 12]. Що до Харківщини, то вона репрезентована рядом відносно непоганих етнографічних

праць [8, 10, 18], але етнолінгвістичний підхід при вивченні цієї території, на жаль, ще не використовувався дослідниками, проте й традиційними лінгвістичними діалектологічними розвідками цей ареал представлений поки що також явно недостатньо. Тому ми якоюсь мірою спробуємо заповнити цю прогалину, розглянувши деякі повір'я та забобони жителів Центральної Слобожанщини.

Матеріалом для статті послужили власні польові записи, здійснені упродовж 2006–2007 років у населених пунктах Дворічанського і Дергачівського районів Харківської області. Також були використані й записи фольклорно-етнографічної експедиції селами Дворічанського району (1992–1993 рр.) [21].

Повір'я та забобони були предметом зацікавлення етнографів (М. Маркевич [13], С. Токарев [20] та ін.), етнологів (М. Зубрицький [9], А. Онишук [14]), лінгвістів (Г. Аркушин [1], Н. Вархол [3], Л. Виноградова [4], В. Конобродська [11], В. Титов [19] та ін.).

Спробуємо визначитися з цими дуже близькими поняттями. Слово „забобони” має такі значення: 1) віра в існування надприродних сил, віщування, ворожіння, прикмети, в основі яких, як правило, лежать які-небудь релігійні уявлення, образи-тотемі, пов'язані з пересторогами, обмеженнями, табу тощо; 2) традиційні погляди на що-небудь, тобто такі, що стали звичними в житті певних верств населення; 3) упередження, марновірство, помилкові погляди на що-небудь. Лексема „повір'я” виступає репрезентантом приблизно таких же семем. Повір'ями, за визначенням В. Жайворонка, є перекази, легенди, в основі яких лежать народні уявлення про зв'язки між явищами довкілля і долею людини; це також залишки старих вірувань, витіснених християнством. Давні обрядові вірування під тиском християнського віровчення поступово забувалися, проте деякі їхні елементи залишалися, однак первісний початковий зміст таких вірувань затемнювався [7:459–460]. Отже, слово „повір'я” вживається і на позначення віри в надприродні сили, і для називання тих уявлень і поглядів, що

ґрунтуються на цій вірі. Проте воно не набуло такого негативного відтінку, як слово „забобони”, і в значенні „упередження, марновірство, помилкові погляди” не вживається. Виходячи з цього, звичайно, можемо спробувати провести певну межу між цими поняттями. Наприклад, повір'я – це вірування, погляди, які не мають негативного відтінку, оскільки це давні світоглядні уявлення людини, архаїчне сприйняття нею довколишнього світу. Забобони – це упереджені погляди, перестороги, які сприймаються сьогодні як щось несерйозне, іноді навіть безглузде, популярні прикмети тощо. Отже, певна різниця між цими поняттями є, проте вона не досить чітка, тому ми не будемо розмежовувати їх і подавати окремо. Крім того, в буденному житті повір'я часто називаються забобонами [7:460]. Зібрані й описувані мовні факти, зваживши на їх семантику, можна поділити на такі основні групи: 1) повір'я і забобони, пов'язані з календарно-обрядовим циклом; 2) повір'я і забобони, що стосуються днів тижня; 3) повір'я і забобони, пов'язані з людиною, її діяльністю та заняттями; 4) повір'я і забобони, що стосуються тварин; 5) повір'я і забобони, пов'язані з рослинами; 6) повір'я і забобони, пов'язані з предметами побуту. Окремий різновид подібних етнокультурних мовних утворень становлять народні метеорологічні прикмети.

Одними з найархаїчніших є повір'я та забобони, що стосуються календарно-обрядового циклу або ж річного кола свят. Саме на них ми докладніше й зупинимось в нашій статті. У свою чергу в складі таких повір'їв залежно від пори року можна виділити менші лексико-семантичні утворення, зокрема повір'я та забобони, пов'язані з зимовими, весняними, літніми й осінніми обрядами та святами тощо. Нами зафіксовані повір'я, пов'язані з такими зимовими святами, як День великомучениці Катерини (7 грудня) або просто Катерини (до речі, саме такий варіант назви цього свята значно частіше використовується мешканцями населених пунктів досліджуваного регіону), Андрія (день святого Андрія Первозванного, святкують 13 грудня), Новий рік (1 січня), 6 січня – Святвечір.

На свято Катерини, яка вважається покровителькою дівочої долі, дівчата мають до схід сонця зрізати гілочку вишні й посадити її в горщик та аж до самого Різдва поливати ротом, поки вона не викине цвіт. Коли пагінець зацвіте, дівчина зриває квітку, заплітає її в коси та йде до церкви. Кого з парубків зустріне першим, той і буде її нареченим (с. Гаврилівка

Дергачівського району). Мотив дівочої долі присутній і в повір'ях, пов'язаних зі святом Андрія. Наприклад, якщо дівчина внесе в цей день до хати оберемок дров і вони будуть парними рахунком, то незабаром вона матиме пару. Колись ще на Андрія висмикували соломку зі стріхи. І коли дівчині попадалося стебло з колоском, а в ньому було зерно, то це означало, що вона вийде заміж за багатого чоловіка (с. Зарічанка Дергачівського району). Цей мотив присутній і в повір'ї, пов'язаному з Новим роком. Дівчина напередодні цього свята має покласти собі під подушку гребінець, нову блузку чи сорочку і шматок хліба. Хто їй присниться, той і буде її чоловіком (с. Пересічне Дергачівського району).

На Новий рік не можна плакати, бо весь рік плакатимеш (Гаврилівка, Солоницівка Дергачівського району). Узагалі це свято є своєрідним символом нового життя, нових можливостей. Підтвердженням цього є й таке відоме кожному повір'я: як Новий рік зустрінеш, так і будеш жити цілий наступний рік (у всіх досліджених населених пунктах).

У деяких центральнотериторіальних повір'ях можемо спостерігати залишки давнього культу плодючості, наприклад, на Святвечір, щоб *куркі добре луніли курчіта*, треба було посадити дітей на поріг і смикнути за волосся, промовляючи при цьому такі слова: „Щоб були курки волохаті та чубаті!” (с. Токарівка Дворічанського району). На старий Новий рік, як посіє посівальник, то треба зібрати те зерно і віддати скотині, тоді вона не буде хворіти. Або ж на літнє свято Івана Купала кидають гілки верби по грядках огірків, щоб вони рясно росли (Гаврилівка, Зарічанка, Солоницівка Дергачівського району).

Щодо весняних свят, то нами зафіксовані повір'я, пов'язані з днем святого Олексія (Теплого Олексі) (30 березня), Благовіщенням (7 квітня) і Великоднем (Паскою, Пасхою), днем святого Миколи (Миколи, весняного Миколи) (22 травня). Наприклад, на Теплого Олексі риба хвостом лід розбиває. Частіше за все це шука, іноді сом чи якась інша велика риба (в усіх досліджених пунктах).

Особливе місце в календарно-обрядовому циклі належить Благовіщенню: [*благов'іш':ен':а / це такий великий прázник / шо нáв'іт' птіц'а гн'ізді не вїе // ў цѣ ден' госпóд' благослоўлї зѣм'л'у / розкрїв'їйї дл'а с'їўбі // рос:áда пос'їяна ў цѣй ден' будѣ дóбра /*] (с. Гаврилівка Дергачівського району). Але це свято не сприятливе для народження тварин. Селяни твердо вірять, що *з благов'існого тел'áти чи порос'áти дóбрá*

не д'їждати, і намагаються швидше зарізати таку тварину. А з *благов'існого яйці не буде щорого курчі*. Таке яйце залишиться боу́ткoм або курча буде кáл'ічне (с. Зарічанка Дергачівського району). У цей день також вилазять усі гади з землі. Із Благовіщенням пов'язана й така народна метеорологічна прикмета: [*йакá буде пóда на бл а-гов'іш':ен':а / такá буде ї на пáску //*] (сmt. Солоницівка, Дергачівський район).

У Чистий четвер ще вдосвіта треба скупатися в річці або облитися джерельною чи колодязною водою, *шоб тїлo булo здорóве і корóста не наїла* (с. Кутківка Дворічанського району). А ввечері цього дня, повернувшись із церкви, малювали хрести на сволоках. Існувало колись і таке повір'я, що на Великдень тварини розмовляють зрозумілою для людей мовою: [*на самý ж пáску / шче прáд'ід м'її розкáзуваў / ху́ба мýсе з оворі́ти л'юдс'койу мóвойу*] (сmt. Солоницівка, Дергачівський район). До Миколи ж не можна купатися в річці, бо з людини верба виросте (с. Гаврилівка Дергачівського району).

Улітку на Ключання (Трійцю) прикрашали подвір'я, хату, могили гілками ясенка, клена, чорноклена, осики, а ў са́м хату вні́сили з'їлочки *д́ба, берéзи, ліпи, пах'ч'ї тріви* (селище Дворічне, Дворічанський район). А *шоб від'ми не п'ідх́дили до тва́ри / прикр'іпл'ували осі́ку на хлї́ / кошáри* (загороди для худоби) (с. Другий Лиман Дворічанського району). На Купала (6 липня) розпалювали багаття. Попіл з Купальського вогнища брали додому, *шоб захисті́тис'а од в'ід'ом* (селище Дворічне, Дворічанський район). У перший день Петрівки не можна полоти, *бо нари́ятиме пáлец'* (Гаврилівка Дергачівського району).

З осінніми календарно-обрядовими святами, пов'язані, зокрема такі повір'я: на Здвиження (27 вересня) не можна ходити до лісу, бо в цей день там повно змії (сmt. Солоницівка,

Дергачівський район). Про 14 листопада (свято Кузьми і Дем'яна) селяни розповідають так: [*куз'ма́ і дем'я́н бу́ли к овал'і // вони́ кувáли і н'ї ў мго грошéї не бра́ли // у цé д ен' за-кладáйут' цибу́лу суши́ти на насн':а / на йеўдок'ї́ї / е́ршого брезн'а / зн'ї́йут' / тод'ї вона́ не ї́де стрі́ку пудáти*] (с. Зарічанка Дергачівського району).

Таким чином, ми певною мірою розглянули центральнослобожанські повір'я і забобони, пов'язані з календарно-обрядовим циклом. Однак це далеко не вичерпний їх опис, якщо він, звичайно, взагалі є можливим. Це лише маленька частка того мовного матеріалу, що стосується цілорічного календарного циклу жителів Центральної Слобожанщини, який можна і не тільки можна, а й необхідно збирати, фіксувати та аналізувати, не говорячи вже про інші типи повір'їв – прив'язані до днів тижня, пов'язані з господарською діяльністю людини, її побутом, взаємодією людини з рослинним та тваринним світом тощо.

Наша робота уможливила такі висновки:

1. Мова є одним із найяскравіших складників культури народу. Саме завдяки їй до нас дійшли архаїчні уявлення людини про навколишній світ, збереглися елементи давнього міфологічного світосприйняття, що містять повір'я, легенди, перекази, народні метеорологічні прикмети, забобони тощо.

2. З огляду на це видається перспективним і продуктивним призи́бування та опис таких мовних одиниць, семантика яких може мати глибинні етнокультурні нашарування.

3. Більшість повір'їв, забобонів є залишками давніх обрядів, культів, що залишилися в минулому, вже зовсім забуті чи значною мірою призабуті. Тому наступним кроком після їх фіксації має бути залучення етнографічних, історико-археологічних та інших даних, які допоможуть прояснити затемнений зміст цих мовних фактів із виразним етнокультурним підтекстом.

Література

1. Аркушин Г.Л. Повір'я мисливців Західного Полісся // Дrevляни. Зб. статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – С. 183–193. 2. Бігусяк М.В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1997. 3. Вархол Н. Чоловік-демон у народному повір'ї українців Східної Словаччини // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1985. – № 12. – С. 229–262. 4. Виноградова Л.Н. Региональные особенности полесских поверий о домовом // Славянский балканский фольклор. Этнолингвистическое изуче-

ние Полесья. – М., 1995. – С. 142–152. 5. Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. 6. Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. 7. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006. 8. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Сост. В.В. Иванов. – Х., 1898. 9. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят (записано в с. Мшанці Старомісько-

го повіту і по сусідніх селах // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Т.1–3. – Львів, 1900.

10. *Іванов П.* Етнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 23–44.

11. *Конобродська В.* Поліські повір'я, легенди, перекази про „ходячих” мерців та запобіжні заходи проти їх ходіння” // Діалектні студії.2. Мова і культура. – Львів, 2003. – С. 223–240.

12. *Магрицька І.В.* Весільна лексика українських східнослов'янських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000.

13. *Маркевич Н.А.* Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян // Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 52–169.

14. *Онищук А.* Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році, записав у 1907–10 р. в Зеленці Надвірнянського повіту // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Т. 15. – Львів, 1912.

15. Полесский этнолингвистический сбор-

ник: Материалы и исследования. – М., 1983.

16. Полесье. Материальная культура. – К., 1988.

17. Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996.

18. *Сумцов М.Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х., 2002. 1996.

19. *Титов В.В.* Забобони і магія рибалок басейну середньої Горині // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези доп. і повід. – Житомир, 1990. – С. 63–64.

20. *Токарев С.А.* История изучения календарных обычаев и поверий // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983. – С. 8–23.

21. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області: Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–1993 рр. – Х., 2001.

22. *Ястремська Т.* Акціо-нальний і номінативний аспекти пастушого обряду на Гуцульщині // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура. – Львів, 2003. – С. 64–80.

АННОТАЦІЯ

В статті в етнолінгвістическому плані розглядаються повір'я і суєвериї жителів Центральної Слобожанщини.

SUMMARY

In article deals with in ethno-linguistic aspect the popular beliefs and superstitions of people Central Slobozhanshchyna.